

नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासींचे सामाजिक जीवन

प्रा. संजय टी. शेलार,
इतिहास विभाग,
एम.एस.जी. कॉलेज,
ता. मालेगाव, जि. नाशिक

सारांश :

आदिवासी जमातीच्या लोकांचे राहणीमान बिगर आदिवासी लोकांपेक्षा काहीसे निराळे असल्यामुळे त्यांच्या राहणीत, रीतीरिवाज, देवदेवस्की, करमणूक, सामाजिक नितीनियम व आचार – विचार इतर समाजापेक्षा पुष्कळशी भिन्नता आढळते. बिहार, मध्यप्रदेश, ओरिसा, आसाम, राजस्थान, प. बंगाल या राज्यातील आदिवासींच्या तुलनेने महाराष्ट्रातील आदिवासी हा बाह्य समाजाशी या ना त्या कारणाने पूर्वीपासून मिसळत आल्याने हा समाज आज एकरूप होण्याच्या मार्गावर आहे. महाराष्ट्रातील कोकणा, भिल्ल, वारली, महादेव कोळी, ठाकर, पावरा या आदिवासी जमातींमधील लोक एकमेकांचे सुखदुःख, अडीअडचणी समस्या आणि संकटकाळी मदतीसाठी धावून जातात. यातून त्यांच्यातील एकता तर नजरेस येतेच पण माणुसकीच्या झऱ्याचे दर्शनही घडते आणि ते भूषणावह असेच आहे.

स्वातंत्र्यानंतरच्या साठ वर्षांच्या कालावधीत भारतातील बिगर आदिवासी समाजाशी बहुतेक आदिवासींचा संपर्क आलेला आहे. त्यामुळे संस्कार, संस्कृती, आचार, विचार यांची त्यांच्यात देवाण – घेवाण वाढली आहे. सुधारीत बिगर आदिवासींच्या अनेक चांगल्या गोष्टी त्यांनी अनुकरणाने आपल्याशा केल्या आहेत. दारिद्र्य, अज्ञान यांनी ग्रासलेला, आधुनिक प्रगतीचा संकप नसलेला आणि धड पोटभर अन्नही खायला मिळत नसल्याने कंदमुळे, रानातील फळे, रानभाज्या, मांस, नदीतील खेकडे, मासे यावर गुजरान करणाऱ्या या समाजाला आपल्या गरीबीचे, अडचणीचे, समस्यांचे दुःख नाही. उलट आपण गलाचे राजे आहोत याचा अभिमान त्यांना आहे.

मुख्य संज्ञा : आदिवासींचे सामाजिक जीवन.

आदिवासींचे सामाजिक जीवन :

आदिवासी या संज्ञेवरून हा समाज भारतात पुरातन काळापासून राहणारा आहे हे स्पष्ट होते. प्रारंभीच्या काळी हा समाज सखल भूभागात विशेषतः नद्यांच्या परिसरात लहानमोठ्या टोळ्यांच्या स्वरूपात

आपापल्या परिने गुण्यागोविंदाने नांदत होता. परंतु सशस्त्र आर्यांच्या आगमनानंतर झालेल्या संघर्षाने खचलेले स्वाभिमानी आदिवासी सुरक्षितता, शांततेच्या दृष्टीने दूर अंतरावरील जंगल, दऱ्याखोऱ्यांचा आश्रय घेतला. शेतीकाम, लाकडे फोडणे, खडी फोडणे इत्यादी कष्टाची आणि भाराची कामे करून घामाच्या मेहनतीवर जगणारी ही जमात आहे. कधी लंगोटी लावलेले तर कधी धोतराचे पटकूर गुंडाळलेले पुरुष, उघडी, नागडी, रानावनात उंडारणारी पोरं बुजरी पण स्वाभिमानी आणि परका माणूस समोर येताच भितीने दूर पळू पाहणारा हा बुजरा समाज आहे.¹

आदिवासीचे राहणीमान :

अन्न, वस्त्र, निवारा या माणसाच्या मुलभूत गरजा तर शिक्षण आणि वैद्यकीय सेवा ह्या सुसंस्कृत नागरी समाजाच्या गरजा आहेत. बहुतांशी आदिवासींचे हे प्रश्न अजूनही सुटलेले नाहीत. त्यामुळे या प्रश्नांच्या सोडवणूकीसाठी त्यांची सततची झुंज सुरु आहे. अस्ताव्यस्त डोंगरउताराला आदिवासींची घरे पसरलेली असतात. स्वातंत्र्याआधी 8 ते 10 तर सध्या 20/30 झोपड्या, घरांच्या गटाने आदिवासी राहतात. यालाच ते पाडा असे म्हणतात. असे 08 ते 10 पाडे मिळून त्यांचे खेडे तयार होते. आदिवासींची गावे ही प्रामुख्याने एकाच जमातीची आणि गटागटाने वसलेली असतात.

आदिवासी भागात सखल भागापेक्षा पावसाचे प्रमाण अधिक असल्याने घरे उतरत्या छप्परांची असतात. महाराष्ट्रातील घरे शक्यतो कौलारू, सागाची, पळसाची पाने, ऊसाचे पाचट, झावळे, गवत वगैरेनी साकारलेली असतात. चांगली परिस्थिती असलेल्यांची घरे शक्यतो सागाच्या लाकडाची दारे, खिडक्या असलेली व कौलारू असतात. तर गरिबांची घरे निवासाच्या नावाखाली जेमतेम झोपडीवजा असतात. शेणामातीने सारवलेल्या भिंती आणि घरासमोर आंगण तर पाठीमागे वाडा असतो. आदिवासींच्या घराविषयी आपले मत मांडतांना प्राचार्य डॉ. एन. एल. जाधव म्हणतात, “आदिवासींचे घर बहुतांशी रिकामेच असते. स्वयंपाक घरात रोजच्या गरजे इतकी भांडी देखील नसतात. चारदोन अॅल्युमिनीयमची अथवा पितळेची भांडी, एक दोन थाळ्या, मातीची मडकी, गाडगी इतकाच संसार असतो.”² डॉ. जाधव यांच्या या मतावरून आदिवासींच्या घराची स्थिती आणि त्याचा आवाका ध्यानात येण्यास मदत होते. दरवाजे खिडक्या भरपूर असाव्यात हा शास्त्रीय दृष्टिकोन यांच्या बाबतीत आढळत नाही. गावात गल्ली बोळ नसल्याने प्रत्येकजण आपापल्या घरातील घाण गावाबाहेरील उकीरड्यावर नेऊन टाकत असल्याने दुर्गंधीचे, डासांचे साम्राज्य नसते. शासनाने आदिवासींच्या विकासासाठी आखलेल्या योजना, सवलती, काही वर्ष फक्त घरांचा निकष लावून राबविल्या तर आदिवासींचे जीवनमान नक्कीच उंचावण्यात यश मिळेल यावर दुमत असल्याचे कारण नाही.

आदिवासींचा पेहराव :

आदिवासींचा पेहराव साधाच असतो. बहुतेक आदिवासींची लाज राखणे हाच हेतू असतो. आदिवासी साहित्याचे अभ्यासक दिलीप इंगळे आदिवासींच्या पेहरावाविषयी म्हणतात, “महाराष्ट्रातील पावरा आणि भिल्ल जमातीचा पोषाख शक्यतो सर्वत्र सारखाच असतो. पुरुष साधारणपणे गांधी टोपी, कोपरी, शर्ट, धोतर, लंगोट, हाफ चड्डी परिधान करतात. स्त्रिया नववारी पातळ, तोंडावर किंचीत बुरख्यासारखा पदर घेतात. पोलके किंवा चोळी वापरतात. मुली परकर, पोलके वापरतात. आदिवासी स्त्रिया, तरुण मुली शक्यतो चांदीचे कडे, तोडे, पाटल्या, मंगळसूत्र असलेली चांदीची किंवा सोन्याची पोत, कानात बाळ्या, कर्णफुले, गळ्यात इतर धातुंचे दाग – दागिनेही वापरीत असतात. बऱ्याच स्त्रियांजवळ रुपये अथवा पितळी कवीस पैसे जोडून त्यात काळे मणी गुंफून तयार केलेले गाठले वापरीत असतात. असे विविध दाग – दागिनेही वापरण्याची हौस भिल्ल, पावरा समाजातील स्त्रियांमध्ये आढळून येते”.³ यावरून आदिवासींचा पेहराव व अलंकाराविषयीची माहिती मिळते.

पुरुष हाफ चड्डी, पॅन्ट, गांधी टोपी, सदरा, कोपरी, पागोटे, लंगोटी तर स्त्रिया नऊवारी साडीचे दोन तुकडे करून एक तुकडा नेसते. याला ते दोंड्या असे म्हणतात. डोक्यावर विशेषतः लालरंगाची नक्षीदार फडकी तर अंगात झंपर, चोळी घालतात. कुंकू, टिकली, मंगळसूत्र, काळीपोत, बांगड्या, जोडवे, बाजीबंद, कणफुले घालतात. हे दागिने विशेषतः चांदीचे वा साधे असतात. या जमातीतील तरुण सद्या पागोट्या ऐवजी गांधी टोपी, पॅन्ट, शर्ट घालतांना दिसतात. तर तरुणी साडी, झंपर, टिकली, चांदीचे व सोन्यांचे दागिने घालतांना दिसतात. तर अलीकडची नवीन पिढी मात्र बाह्य समाजांच्या प्रभावामुळे पारंपारिक केशभूषा, वेशभूषेपासून हळूहळू दूर जात असल्याचे चित्र सर्वत्र नजरेत पडते आहे.

आदिवासींचा आहार :

बहुतेक आदिवासी डोंगरदऱ्यांच्या आश्रयाने राहतात. त्यांची शेती विशेषतः डोंगरउतार, डोंगरपायथा, डोंगरमाथ्यावर आहे. संपूर्ण शेती ही वरच्या पावसावरच अवलंबून आहे. अतिवृष्टी आणि पावसाच्या लहरीपणामुळे बरेचदा संपूर्ण पिके जळून जातात. त्यामुळे बरेचदा त्यांच्या हाती वैरणच येते. बरेचदा भाजणी, पेरणी, नांगरणी, लावणी, कापणी, मळणीपर्यंत शेतीवर होणाऱ्या खर्चाइतकेही उत्पन्न शेतकऱ्यांच्या हाती पडत नाही. नागली, भात, वरई, ज्वारी, बाजरी, गहू, उडीद, कुळीद, तूर, मका इत्यादी पिके कोकणा, वारली, भिल्ल, कातकरी हे आदिवासी घेतात. मात्र पावसाच्या लहरीपणामुळे वर्षभर पुरेल इतकेही धान्य बरेचदा पिकत नाही. त्यामुळे बहुतेक आदिवासींना धड दोन वेळचे पोटभर अन्न देखील मिळत नाही.

एकेकाळी बदलती शेती करणारा आदिवासी आता स्थिरावला असल्याने तो स्थिर शेती करू लागला आहे. मात्र डोंगरउतारावरील मुरुमाड, खडकाळ, रेगूड, हलक्या प्रतीची जमीन वर्षानुवर्षे वापरल्यामुळे निकृष्ट प्रतीची व नापिक बनली आहे. तरीसुद्धा नाईलाजाने त्याच जागेवर त्यांना शेती करावी लागते. शेतात निघालेले नवीन धान्य जेमतेम पावसाळ्याच्या सुरुवातीपर्यंत पुरते. त्यामुळे शेतमजुरी वा अन्य कामधंद्याशिवाय त्यांच्यापुढे पर्यायच नसतो. माहे ऑक्टोबर/ नोव्हेंबर दरम्यान पिकांची कापणी झाल्यानंतर त्यांना स्थानिक पातळीवर कुठलाच रोजगार उपलब्ध नसतो. त्यामुळे नाईलाजाने रोजगाराच्या शोधार्थ नाशिक, ठाणे, गुजरात या परिसरात स्थलांतर करावे लागते. मळ्याची कामे, इमारतीची कामे, रस्ते इत्यादी कामांवर ते इतरत्र जातात. उन्हाळा संपून पावसाळ्याचे वेध लागले की शेतीकामासाठी म्हणून पुन्हा आपापल्या घराकडे माघारी येतात.

पावसाळ्याचे 4 महिने तर त्यांचे मरणप्राय स्थितीतच जातात. पावसाळ्याचे दिवस ओलांडले म्हणजे मरण टळले असे बहुतेक आदिवासी समजतात. धान्य विकून ते बाजारहाट करतात. बरेचदा ते रानभाज्या, कडूकंद, फुले, फळे यावर दिवस काढतात. कोकणांच्या आहाराविषयी डॉ. जाधव म्हणतात, "मांस, खेकडे यांचा वापर ते आहार म्हणून करीत असतात. नाचणी, ज्वारी, बाजरी, वरई, तूर, उडीद, कुळीद असा आहार ते घेतात."⁴ बहुतेक आदिवासी अल्पभूधारक असून भूमिहीनांची संख्या मोठी आहे. त्यामुळे बहुतेक भूमिहीन बटाईने शेती करतात. अलीकडेच केंद्र शासनाने वनजमीन कसणाऱ्यांच्या नावावर करून देण्याचे आदेश दिले आहेत. त्यामुळे बहुतेक आदिवासींनी सुटकेचा निःश्वास सोडला. शासनाच्या या निर्णयामुळे सुखावलेल्या आदिवासींनी पेट, सुरगाणा, हरसुल, त्र्यंबकेश्वर, दिंडोरी, कळवण आणि इतरत्र ठिकाणी आनंद मेळावे घेतले. त्यात हजारोच्या संख्येने आदिवासी सहभागी झाले होते.

पुरेशा आणि सकस आहाराच्या अभावामुळेच आदिवासींमध्ये अशक्तपणा जाणवतो. अशक्तपणामुळे त्यांना वेगवेगळ्या आजारांशी सामना करावा लागतो. पर्यायाने भूकबळी आणि कुपोषणामुळे बळी जाणारांची संख्या आदिवासी जमातींत अधिक आहे. पुरेशा सकस आहाराच्या अभावामुळेच जन्माला येणारे मुल अशक्त, कुपोषितच जन्माला येत. या विषयी आपले मत मांडतांना आदिवासी अभ्यासक श्री. गुलाबसिंग वसावे म्हणतात "जन्माला आलेल्या दर हजार मुलांपैकी शंभर, सव्वाशे जणांना आपण जन्माला आलो म्हणजे काय हे कळण्यापूर्वीच प्राण सोडावा लागतो"⁵ श्री. वसावे यांच्या या मतावरून आदिवासींचे आरोग्य आणि आहार यांची वस्तुस्थिती नजरेपुढे येते.

नाशिक जिल्ह्यातील सावरीचामाळ, वांगण, पेट, धुळे, नंदूरबार, गडचिरोली या जिल्ह्यात कुपोषणाने आदिवासींचे शेकडोने घेतलेले बळी संपूर्ण महाराष्ट्राला ठाऊक आहेत. शिक्षण व संस्काराच्या अभावामुळे कोकणा अडाणी आहे. गरिबीमुळे होणारे कष्ट, दुःख विसरण्यासाठी तो दारू, तंबाखूचे व्यसन करतो. या व्यसनानुळेच तो अनेक रोगांना बळी पडतो. सततचे आजारपण, रोगराई, कुपोषण त्यातच

चांगले उपचार व औषधोपचार न मिळणे. दुःख अंगावर काढणे, पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न अशा प्रश्नांचे विषारी चक्र तसेच इतर ठोस उपाययोजनांचा अभाव व पर्यायी पाण्याच्या अभावामुळे कोकणा आणि इतर आदिवासी जमातींची शेती अडचणीत सापडली आहे. म्हणजेच पावसांच्या पाण्यावर अवलंबून असलेल्या आदिवासींचे अवघे जीवनच अडचणीत सापडले आहे.

यावर उपाय म्हणून शासनाने आदिवासी परिसरातून वाहून वाया जाणारे पावसाचे पाणी अडविण्यासाठी आवश्यकतेनुसार मध्यम प्रकल्प, पाझर तलाव बांधणे आवश्यक आहे. त्यासाठीच्या जागा भरपूर उपलब्ध आहेत. शासनाने इतर कुचकामी, तात्पुरत्या योजनांवर पाण्यासारखा पैसा खर्च करण्याऐवजी अशा कायमस्वरूपी योजनांवर खर्च केल्यास नक्कीच आदिवासींना त्याचा फायदा होईल. यामुळे किमान त्यांना दोन वेळचा पोटभर सकस आहार मिळेल. त्यांच्या पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न सुटेल पर्यायाने त्यांचे जीवनमान उंचावेल.

आदिवासींचे आरोग्य :

आदिवासी हे मुख्यतः डोंगर कपारीतील दुर्गमभागात राहतात हे सर्वश्रुत आहे. बहुतेकांच्या घरी अठराविश्व दारिद्र्य नांदते. त्यांना धड दोन वेळेचे अन्नही पोटभर खायला मिळत नाही. सकस आहार तर दूरच परंतु पिण्याच्या पाण्याच्या सोई अभावामुळे आजही अनेकांना नदी, नाले, झऱ्याचे पाणी प्यावे लागते आणि अर्थातच हे पाणी अशुद्ध असते. म्हणजेच खालावलेले राहणीमान, पुरेशा सकस आहाराचा अभाव, व्यसनधिनता, निरक्षरता, अंधश्रद्धा, रुढी व परंपरा यामुळे अनेक आदिवासी क्षय, पोटाचे रोग, पक्षवात, कावीळ, जुलाब, थंडीताप आणि सर्पदंश इत्यादी विविध आजारांना बळी पडतात. यापेक्षा कुपोषिताने बळी जाणाऱ्यांची संख्या मोठी आहे. शासकीय दप्तरी याची नोंद ही होत नाही. केवळ आकड्यांचा खेळच येथे बघायला मिळतो ही चिंतेची आणि चिंतनाची बाब आहे.

वरील साऱ्या कारणांमुळे विविध सार्थीच्या रोगांचे प्रमाण इतर समाजाच्या तुलनेने आदिवासींमध्ये अधिक आहे. दळणवळणाच्या साधनांचा अभाव, जवळपास आरोग्य सुविधांचा अभाव. शे-पन्नास कि.मी. अंतरावरील इस्पितळ, तेथेही समाधानकारक वागणूक व उपचाराचा असलेला अभाव यामुळे आधीच अडाणी, देवभोळा असलेला आदिवासी त्यावर असलेल्या रुढी, परंपरेच्या पगड्यामुळे असहायतेमुळेच तो पूर्वापार चालत आलेल्या भगतांचा अंगारा, धुपारा आणि वन वनौषधांवर डॉक्टरांपेक्षाही अधिक विश्वास ठेवतो. त्याच्याने गुण आला नाही की मग उपचारासाठी डोली बांधून मैलामैल अंतर तुडवून दवाखान्यात नेले जाते. परंतु तोपर्यंत रोगी अर्धमेला झालेला असतो. एकंदरीत पिण्याच्या पाण्याच्या सोयीअभावामुळे प्यावे लागणारे अशुद्ध पाणी, निकृष्ट व अपुरा आहार, आदिम राहणीमान, अर्धनग्न राहणी, दळणवळणाच्या सुविधांचा अभाव, शेषपन्नास कि.मी. अंतरावरील दवाखाने, पुरेशा योग्य उपचारांचा अभाव इत्यादी

कारणांमुळे आदिवासींचा आरोग्याचा प्रश्न अजूनही सुटलेला नाही. अलीकडच्या काळात परिस्थितीत बदल होत आहे. आदिवासींच्या राहणीमानात सुधारणा होत आहे. कुपोषित मुलांना सकस आहार दिला जातो. तरीही शुद्ध पाणी आणि आरोग्य जागृती या योजनांच्या अंमलबजावणी शासकीय पातळीवरून यशस्वीपणे होण्याची आवश्यकता आहे. असे झाले तरच हा गंभीर प्रश्न मार्गी लागू शकेल.

आदिवासींचे कौटुंबिक जीवन :

आदिवासी समाजात बहुतांशी पुरुषप्रधान संस्कृती आढळते. बिगरआदिवासी समाजाप्रमाणेच आदिवासी जमातींमध्ये एकूण 16 संस्कारांपैकी जन्म, विवाह, मृत्यू या संस्कारांना महत्व आहे. प्रत्येक जमातीची स्वतंत्र अशी संस्कृती आहे. आपल्या संस्कृती, प्रथेप्रमाणे ते वरील संस्कार सोहळे पार पाडत असतात. कुटुंबाचे महत्व विशद करतांना डॉ. विलास संगवे म्हणतात, “जीवनात शारीरिक समाधानाबरोबरच मानसिक समाधान लाभावे यासाठी मानवाची खटपट चालू असते. मानसिक समाधान नसलेले जीवन जगणे मानवाला आवडत नाही. ज्या गोष्टींपासून मानसिक समाधान मिळते अशा गोष्टी प्राप्त करून घेण्यासाठी मानवाची सतत धडपड सुरू असते. विवाहामुळे पुरुष व स्त्री एकत्र राहू शकतात आणि संततीचे उतपादन व पालन पोषण सुव्यवस्थित रितीने करू शकतात. कुटुंबामुळे व्यक्तिगत मानसिक समाधान प्रकर्षाने मिळत असल्याने मानव कुटुंबाला जास्त प्राधान्य देतो व कुटुंबनिर्मितीसाठी विवाहबद्ध होण्याचा मार्ग अनुसरत असतो.6 डॉ. संगवे यांच्या या मतावरून मानवी जीवनातील कुटुंबाचे महत्व लक्षात येते.

मुलाच्या जन्मानंतर तिसऱ्या किंवा पाचव्या दिवशी ‘पाचवी’ साजरी करण्याची प्रथा बहुतेक जमातीत प्रचलित आहे. बाळंतपण शून्यतो गावातच स्थानिक सुईनकडून केले जाते. ‘नाळ’ कापण्याची प्रथा त्यांच्यात आढळते. या दिवशी सटी कपाळावर विषय लिहून जाते. असा समजही त्यांच्यात आढळतो. आदिवासी जमातींमध्ये विवाह एक महत्वपूर्ण सोहळा मानला जातो. बालविवाहाची प्रथा शून्यतो आढळत नाही. मुलाचे वय मुलीपेक्षा अधिक असते. प्रजोत्पादन करणे. स्त्री पुरुषांमधील संबंध नियमित करणे हा विवाहाचा प्रधान उद्देश आहे. हुंडा म्हणून नव्हे पण खर्चाला हातभार लागावा या हेतूने मुलीच्या घरच्यांना देज देण्याची प्रथा बहुतेक आदिवासी जमातीत आढळते. सगोत्र विवाह शक्यतो त्यांच्यात होत नाही. विवाह सोहळ्यात दारू आणि नाच गाण्याला विशेष महत्व असल्याचे आढळते. पूर्वी आठ दिवस चालणारा हा सोहळा अलीकडे अवघ्या दोन दिवसांवर आला आहे.

जन्माला येणारा प्रत्येक जीव मरतो. हा निसर्गाचाच नियम आहे. आदिवासींच्या मनात मृत्यूविषयी भीती आहे. म्हणूनच ते अध्यात्मिक क्षेत्राकडे झुकतांना आढळतात. मृत्यूनंतर आत्मा दुसऱ्या जीवात प्रवेश करतो असा त्यांचा समज आहे. पुनर्जन्मावर त्यांचा विश्वास आहे. मृताला पुरवण्याची तसेच जाळण्याची

प्रथा आहे. मृत व्यक्तित्वाच्या आत्म्याने कोणत्या जीवात प्रवेश केला हे ओळखण्यासाठी मृताचा प्राण ज्या ठिकाणी गेला त्या जागेवर रात्री वाटीत पीठ अथवा राख ठेवतात. त्यावर उमटणाऱ्या खुणांवरून मृत व्यक्तित्वाचे कोणत्या जीवात प्रवेश केला ? हे ओळखण्याची प्रथा कोकणा. वारली जमातीत आढळते.

आदिवासींच्या ग्रामदेवता :

भारतीय आदिवासी हा मुळातच भोळाभाबडा आणि श्रद्धालू आहे. निसर्गात घडणारे चमत्कार आणि आश्चर्यांना नमस्कार करणारा आहे. पर्यायाने त्यांच्या अशा या आदरयुक्त आणि भीतियुक्त स्वभावामुळेच अनेक देवदेवतांची निर्मिती झाल्याचे आढळते. गिरीकंदात राहणाऱ्या व अज्ञानाच्या गर्तेत अडकलेल्या ह्या आदिवासी बांधवांच्या देवा, धर्माबद्दलच्या कल्पनाही त्यांच्या स्वतंत्र अस्तित्वाला पोषक अशाच आहेत. वारा, पाऊस, धरती काही उपयोगी वनस्पती, गावदेवी, पांढरी, मरीआई, मारुती, महादेव, खंडेराव, आसरा, वाघदेव, कुलदैवत इत्यादी देवदेवता वेगवेगळ्या नावाने जवळजवळ सवच आदिवासी समाजात पूजल्या जातात. याशिवाय जमाती विशिष्ट अशा काही देवदेवताही प्रत्येक जमातीत आढळतात. या लोकदेवता पूजण्यामागे स्वतःचा प्रपंच, बायको, मुले सुखाने नांदावीत, जनावरे, शेतीवाडी, चांगली पिकावी हे उद्देश यामागे आढळतात.

लोकदेवतांच्या निर्मिती संदर्भात आपले मत मांडताना तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी म्हणतात, "चैतन्यमय व नियंत्रण अशा शक्तींची भावनात्मक प्रक्रियेतून कल्पना करणे आणि त्यांना अनेकदा प्रतिकात्मक रूप देणे ही प्रवृत्ती विविध देवतांच्या निर्मितीमागे आहे."7 आदिवासी समाजात वैयक्तिक देवता, उत्सव, विधी, घरगुती दुःख निवारण यासाठी येणारा खर्च त्या कुटुंबालाच करावा लागतो तर समस्त कुटुंबाचा, गावकीचा विधी, उत्सव गाववर्गणी जमा करून साजरा केला जातो. 1 ते 2 दिवसांपासून 6 ते 8 दिवसांपर्यंत चालणारा हा उत्सव, विधी असतो.

महाराष्ट्रातील माडिया, गोंड जमातीत – महादेव, वाघदेव, मानादेवी, दंतश्वरी इत्यादी. ठाकूर जमातीत – डोंगरदेव, गावदेव, हनुमान, खंडोबा, मुंजा इत्यादी. महादेव कोळी जमातीत – खंडोबा, वाघदेव, नारायणदेव, महादेव इत्यादी. वारली जमातीत – नारायणदेव, हिरवा, गावदेव, खंडोबा, महादेव, डोंगरदेव, मारुती इत्यादी. भिल्ल जमातीत – वाघदेव, डोंगरदेव, मावली, शिवारदेव इत्यादी. कोकणा जमातीत – वाघदेव, डोंगरीदेव, मावली, शिवारदेव, म्हसोबा, हिरवा, कणसरी, गावदेवी, पांढरी, मरीआई, आसरा, महादेव, मारुती इत्यादी तर "पावरा जमातीत – होलकादेव, बापदेव, इंदिराजा, गिऱ्हुण, सातीमाता, करहण, खांदिराजा, खोवो, कोनदेव, आड्डी, गोविदेव, हिळ्वारदेव, हुडोदेव, विलटदेव, पांढरमाता, खेतरखाऊ, वीरदाता, वीरदाती, आसराव, पाल्या, राणी काजोल, ओछावत, गावशीवदेव, यहाँ मोगी माता,

देवमोगरामाता इत्यादी 25 देवदेवता तर अनेक लोकदेवतांची” 8 नोंद लोकसाहित्याचे अभ्यासक डॉ. म.सु. पगारे यांनी आपल्या ग्रंथात केलेली आहे.

भारतातील आणि विशेषतः महाराष्ट्रातील आदिवासी वरील देवदेवतांसह इतर अनेक स्थानिक लोकदेवतांची पूजाअर्चा करीत असतात. त्यासाठी सण, उत्सव, विधी याद्वारे ते देवतांना प्रसन्न करून घेत असतात. असुरक्षिततेच्या भावनेमुळे फक्त निसर्गदेवताच माणसाच्या बनल्या आहेत असे नव्हे तर मनाच्या पातळीवर संरक्षण देणाऱ्या काल्पनिक देवता सुद्धा लौकिक जीवनव्यवहारातील देवता बनल्यानेच प्रत्येक आदिवासी जमातीच्या देवदेवतांची संख्या बरीच मोठी आढळते. आदिवासींच्या जीवनात धार्मिकपणाबरोबरच अंधश्रद्धेलाही भरपूर वाव आहे. भुताखेतांमुळेच आजार, रोगराई पसरते अशा वेडगळ समजूत आजही त्यांच्यात आहे. पूर्वापार रूढी परंपरांच्या म्हणजेच अंधश्रद्धेच्या आहारी जवळजवळ सर्वच समाज गेलेला आहे. भगत, चेटकीन या संस्थांना समाजात चांगलेच स्थान आहे. मांत्रिक, भगत यांचे समाजात आजही प्रस्थ आहे. आदिवासींच्या लोकदेवतांचा निसर्गदेवता म्हणूनही उल्लेख करता येईल. या देवदेवतांच्या निमित्ताने साजरे होणारे सण, उत्सव, जत्रा, विधी हे समाजातील लहानथोर स्त्री – पुरुषांना एकत्र आणून आनंद, सुख व उत्साहात वाढ करणारे आहेत. त्यामुळे लोकदेवतांच्या पूजनात काही अंशी अंधश्रद्धा आढळत असली तरी त्यामुळे समाजातील एकोपा व लोकसंस्कृती टिकून राहण्यास आणि मौखिक साहित्याचे संरक्षण व संवर्धन होण्यास त्यामुळे निश्चितच मदत होते हे विसरून चालणारे नाही.

आदिवासींचे सण-उत्सव :

शेकडो मैल अंतरावरील दुर्गम रानावनात, निसर्गाच्या कुशीत राहणाऱ्या आदिवासी लोकांचे जीवन खरे पाहता फारच खडतर आणि कष्टाचे आहे. त्यांच्या या कष्टाला, धावपळीला विश्रांती मिळते ती सण, उत्सवाच्या निमित्तानेच. या दिवशी शेती कामाल पूर्णतः सुट्टी असते. सण, उत्सव लोकांमध्ये आनंद निर्माण करतात. आबालवृद्धांना एकत्र आणून मनोमिलन घडविण्यासाठी सण, उत्सवांचा चांगला उपयोग होतो. या निमित्ताने नातेवाईकांना बोलावून पाहुणचार करण्याची चांगली प्रथा आदिवासी समाजात आजही रूढ आहे. बरेचदा अर्धपोटी राहणारा तर कधी पाण्यावर उपवास सोडणाऱ्या आदिवासींना या निमित्ताने का असेना पोटभर खायला मिळते. गोडधोड पदार्थ चाखायला मिळतात. नवीन कपडे घेतले जातात. घरातल्या सर्वांनी एकत्र येऊन नातेवाईकांसह आनंद उपभोगण्याची संधी या निमित्ताने मिळते. आदिवासींचे सण, उत्सव हे नाच गाणे, खेळाशिवाय साजरे होतच नाहीत. या निमित्ताने जो शाब्दिक आविष्कार होतो त्यातून त्यांच्या लोकसंस्कृतीचे दर्शन घडते. शिवाय यामुळे त्यांची लोकगीते, कथागीते, लोकनृत्य, म्हणी, उखाणे, आहाणे, आदी मौखिक वाङ्मयाचे संवर्धन होते. यातून त्यांची लोकसंस्कृती तपासता येते.

महाराष्ट्रातील माडिया, गोंड जमातीत – नोवा पडूम, नवधान्य, वाघबारस, पोळा, दसरा, हिवाळी, होळी इत्यादी सण साजरे करतात. वारली जमातीत – नागपंचमी, नवामो, पित्तर अमावस्या, दसरा, दिवाळी, होळी, आखाती इत्यादी. कोलाम जमातीत – दसरा, दिवाळी, होळी इ. ठाकर व कातकारी जमातीत – पोळा, वाघबारस, दसरा, दिवाळी, होळी इत्यादी. कोकणा जमातीत – कवळीची भाजी, नागपंचमी, पोळा, पित्तर अमावस्या, वाघबारस, दसरा, दिवाळी, होळी, पाडवा, आखाती इत्यादी. तर डॉ. म. सु. पगारे यांनी आपल्या ग्रंथात पावरा जमातीत “ओलपतुर, निलजी, पूजनून, डूडामुकाय, बापदेव, नवाय, इंदल, पोळा, दिवाळी, गुलाल्या बाजार, भोंग्या बाजार, होळी मेळादा, दहरु, दिहाळू, अखाडू, अस्तंबा दिवाळी, नवाई काकडी’9 हे सण साजरे करीत असल्याचे नमूद केलेले आहेत. सण उत्सवा संदर्भात आपले मत मांडतांना लोकसाहित्याच्या अभ्यासिका डॉ. सरोजिनी बाबर म्हणतात, “आपल्या घरातील वातावरण प्रसन्न रहावे, आपले नित्याचे व्यवहार सुरळीतपणे पार पडले जावेत आणि आपले आयुष्य सुखी जावे यामधील माणसाचे समाधान सणासुदीच्या निमित्ताने आणखीनच फुलून जाते”. 10 डॉ. बाबर यांच्या मतावरून मानवी जीवनातील सणांचे महत्व पटते.

थोडक्यात सामाजिक स्वास्थ्याच्या दृष्टीने समाजात साजरे होणारे सण, उत्सव हे अतिशय महत्वपूर्ण भूमिका निभावतात. त्यामुळे आदिवासी समाजात एकोपा साधला जातो. तसेच लोकसंस्कृती आणि मौखिक वाङ्मयाचे संरक्षण व संवर्धन होण्यास हातभार लागतो. शिवाय यातूनच त्यांना जीवन जगण्याची एक नवी उभारी मिळत असते.

आदिवासींची व्यसनाधीनता :

आदिवासींच्या जीवनात दारू आणि तंबाखूला अतिशय महत्व आहे. धार्मिक, सामाजिक कार्यक्रम, सण, उत्सव, आनंद, सुख – दुःखाच्या प्रसंगी दारू, तंबाखू, मशेरी, विड्या, गांजा याला फारच महत्व असते. लग्न असो, मर्तिक विधी असो की, गावचा उत्सव असो महत्वाच्या माणसांना पंचांना पाहुण्यांना वरील गोष्टींची मेजवानी देणे, तसेच झिंगून नाचत राहणे या गोष्टी आदिवासींच्या जीवनात राजरोसपणे घडत असतात. सण, उत्सव, विधी, यात्रा, संस्कारांच्या वेळी खुषीने तर मर्तिक विधी, दारिद्र्याचे दुःख, जीवनातील कष्ट विसरण्यासाठी उपाय म्हणून आदिवासी व्यसन करतात. तर बरेचदा भूक विसरण्यासाठी आदिवासी दारू पितात, व्यसन करतात. काही स्त्रियाही दारू पितात पण मुलाबाळांच्या, घरच्या काळजीमुळे, स्त्रीत्वाच्या मर्यादेमुळे त्या सहसा पिऊन तर होत नाहीत. यामुळेच व्यसन आणि आदिवासी असे जणू काही समीकरण तयार झालेले सर्वत्र बघायला मिळते. वास्तविकतः तंबाखू व दारूमुळे आजवर अनेक आदिवासी संसाराची धुळधाण झालेली आहे. सामाजिक व आर्थिक प्रगती, आरोग्य, सांस्कृतिक व

नैतिक व्यवहार या साऱ्यांच्या ऱ्हासास कारणीभूत ठरणारे व्यसन हे आदिवासींच्या जीवनाला लागलेला शाप आहे. त्यांच्या समाज जीवनाला लागलेली कीड आहे.

आदिवासींची आर्थिक स्थितीगती :

आदिवासी जमाती नागरी वस्तीपासून दूर अंतरावर राहात असल्याने ह्या जमातीचे लोक शैक्षणिकदृष्ट्या आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासलेले आहेत. दळणवळणाच्या सुविधांचा अभाव, अपुऱ्या वैद्यकिय सुविधा तसेच सकस आहार व स्वच्छ पाणी इत्यादींचा तेथे अभाव आढळतो. शिवाय गरीबी, अज्ञान, अतिमागासलेपण, बेकारी यामुळे त्यांच्या जमिनी सावकार, व्यापारी, जमीनदार आदिनी बळकावून एकापरीने त्यांची लूट केली आहे. प्रशासकीय नोकरवर्ग, प्रशासकीय अधिकारी, रेशन दुकानदार, पुढारी आणि समाजबाह्य बहुतेक प्रत्येकजण अज्ञानाचा, त्यांच्या गरिबीचा मिळेल त्या मार्गाने फायदा उचलतांना आढळून येतो.

शेती हा आदिवासींचा मुख्य व्यवसाय :

या व्यवसायाच्या प्रमाणाबाबत डॉ. एन.एल. जाधव म्हणतात, "सुमारे 90 टक्के लोक शेतीवर उपजिवीका भागवितात. त्यात 50 टक्के लोक शेती करणारे व 40 टक्के लोक शेतमजुरी करणारे आहेत. त्यात स्वतः ची शेती असणारे, दुसऱ्याची शेती खंडाने करणारे व दुसऱ्याच्या शेतीवर मजुरी करणारे असे 3 प्रकार आहेत".¹¹ डॉ. जाधव यांच्या या मतावरून अल्पभूधारक आणि भूमिहीन आदिवासींच्या प्रमाणाचीही कल्पना येते. आदिवासी शेती सोबतच म्हैस, रेडे, गाय, बैल, बकऱ्या देखील ते पाळतात. तसेच हात ट्टी दारूचा व्यवसायही ते करतात. बऱ्यापैकी आर्थिक परिस्थिती असणारे आदिवासी हे दुय्यम व्यवसाय करतात. कोंबड्या जवळजवळ सर्वच आदिवासी पाळतात.

आदिवासी जमात पंचायत :

आदिवासी समाजात पूर्वापार चालत आलेल्या अनेक प्रथा, परंपरा रूढ आहेत. कुटुंबसंस्था, भगतसंस्था या प्रमाणेच जमातीत पंचायत संस्थाही रूढ आहे. खऱ्या गरजूला न्याय मिळवून देणारे तर गुन्हेगाराला शिक्षा ठोठावणारे आदिवासींचे ते न्यायालय आहे. एखाद्या व्यक्तीवर अन्याय झाला. दोन व्यक्तींमध्ये किंवा दोन कुटुंबांमध्ये आर्थिक, सामाजिक, राजकीय दृष्टिकोनातून न मिटण्यासारखा वाद झाला तर अशा वेळी ते न्याय मागण्यासाठी कोर्टात किंवा पोलीस ठाण्यात धाव घेतात. काही व्यक्ती न्याय मागण्यासाठी समाजातील प्रमुख व्यक्तीची मदत घेतात. न्याय मिळविण्यासाठीच्या अशा काही पद्धती समाजजीवनात प्रचलित आहेत. भारतातील विविध आदिवासी समाजातील पंचायतीला विविध नावे

आहेत. “सोनकोळी याला जमात म्हणतात. ठाकूर व कोलाम त्याला पंचायत म्हणतात. निलगिरी पर्वतातील तोडा लोकांत सभासदमंडळ म्हणून पंचायत ओळखली जाते. मध्यप्रदेशातील कमार लोक त्याला ग्रामपंचायत म्हणून संबोधतात. छोटा नागपूरमधील हो त्याला स्थानिक ग्रामसभा म्हणतात.”¹² नाशिक व ठाणे जिल्ह्यातील कोकणा, वारली, भिल्ल व महादेव कोळी जमातीत या व्यवस्थापन मंडळाला पंचायत असे म्हणतात.

पंचमंडळीचा निर्णय दोषी व्यक्तीला मान्य करावाच लागतो. न्याय निवाड्यासमोर गरीब-श्रीमंत असा भेदभाव नाही. पक्षपात न करता न्यायदान केले जाते. दोषी व्यक्ती, गुन्हेगार कोर्टाच्या न्यायदान पद्धतीतील पळवाटांच्या आधारे सहीसलामत निर्दोष सुटू शकतो. परंतु जमात पंचायतीत असे घडूच शकत नाही. दोषी व्यक्तीला गावकऱ्यासमोर शिक्षा होत असल्याने पुन्हा नव्याने तो गुन्हा करण्यासाठी कोणी धजत नाही. यामुळेच आदिवासी लोकांचा जमात पंचायतीवर विश्वास आहे, श्रद्धा आहे. आदिवासी समाजात गुहांचे प्रमाण आणि गुन्हेगारांचे प्रमाण कमी असणाऱ्या कारणपैकीचे हे एक प्रमुख कारण आहे.

संदर्भग्रंथ सूची :

1. जाधव एन.एल. प्राचार्य डॉ.द्ध 'वनवाजी राजा', राहुल बुक सेंटर, नाशिक : प्रथम आवृत्ती जाने. 1989 : पृष्ठ – 23
2. इंगळे दिलीप – 'सातपुड्याच्या सहवासात', प्रस्ताव प्रकाशन, नाशिक : प्रथम आवृत्ती एप्रिल 1994 : पृष्ठ 32
3. जाधव एन. एल. प्राचार्य डॉ.द्ध – 'वनवासी राजा', राहुल बुक सेंटर, नाशिक : प्रथम आवृत्ती जाने. 1989 : पृष्ठ-26
4. वसावे गुलाबसिंग व इतर- 'वनवासी विकास', भारतीय विचार साधना प्रकाशन, पुणे : प्रथम आवृत्ती फेब्रु. 2003 : पृष्ठ-63
5. विलास संगवे ;डॉ.द्ध- 'आदिवासींचे सामाजिक जीवन', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई : द्वितीय आवृत्ती-1978 : पृष्ठ 14
6. पं. जोशी लक्ष्मणशास्त्री- 'मराठी विश्वकोश खंड 15', मराठी विश्वकोश मंडळ, मुंबई : 1995 : पृष्ठ-693
7. पगारे म.सु. – 'पावरा लोकगीतातील लोकसंस्कृती', प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव : प्रथम आवृत्ती 14 फेब्रु. 2003 : पृष्ठ-18
8. पगारे म.सु.- 'पावरा लोकगीतातील लोकसंस्कृती', प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव : प्रथम आवृत्ती 14 फेब्रु. 2003 : पृष्ठ-22

9. बाबर सरोजिनी ;डॉ.द्ध- 'श्रावण त्रपद', प्रस्तावना महाराष्ट्र लोकसाहित्य माला : प्रथम आवृत्ती 1985 : पृष्ठ-25
10. जाधव एन. एल. ;प्राचार्य डॉ.द्ध- 'वनवासी राजा', राहुल बुक सेंटर, नाशिक : प्रथम आवृत्ती जाने. 1989 : पृष्ठ-46
11. गुरुनाथ नाडगोंडे – 'भारतीय आदिवासी', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे 30 : तृतीय आवृत्ती 2003 : पृष्ठ-284
12. गुरुनाथ नाडगोंडे – 'भारतीय आदिवासी', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे 30 : तृतीय आवृत्ती 2003 : पृष्ठ-287